

Институт за политичке студије
Добрињска 11, 5. спрат
11000 Београд
Србија

ПЕРСПЕКТИВЕ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Зборник радова

Приредили
Андреа Матијевић, Ненад Спасојевић

Jovan Ivanović*

Faculty of Philosophy, Belgrade

ETHNONATIONAL HISTORICAL NARRATIVES IN WORKS OF SERBIAN, CROATIAN AND BOSNIAK ACADEMICS: CASE STUDY

Resume

The dissolution of Yugoslavia is an example of how radical transformation of the past could be intertwined with violent conflict, which led to mass destruction and atrocities in the Western Balkan region, leaving consequences even today. Scholars, especially the ones who are members of prestigious national academies, should enlighten the political abuse of history as it contrasts scientific rigour. However, circumstances of war and rising tensions influence every member of society, including social scientists. Therefore, our aim was to investigate the implications for intergroup relations of “new” ethnonational narratives in the scientific works of Serbian, Croatian and Bosniak members of national academies. In this case study, we used qualitative content analysis of three books (one for each ethnic group), which were selected due to their relevance for the history of relations between three ethnic groups and representativity for ethnonational narratives. The analytical framework was based on Bar-Tal’s (2007) theory about socio-psychological foundations of conflict which assumes a specific organization of collective memory developed during the war that poses an obstacle to reconciliation after an official peace agreement. Thus, the codes used were: 1) justness of in-group goals (in-group goals

* Email address: jovan.ivanovic@f.bg.ac.rs

and ways of attaining them in the past are justified and claimed existential, while out-group goals are rejected and criticized); 2) delegitimization of out-group (emphasis is placed on historical representations which depict out-groups as negative and inhuman, including their traits, intentions and deeds); 3) victimization of in-group (in-group is depicted as a historical victim of rival out-groups with emphasis on strong and exaggerated depictions of killings, oppression, destruction); 4) positive in-group image (the exclusive emphasis is on the historical representations of exaggerated in-group positive traits, intentions and deeds). Results showed that four themes of socio-psychological 'infrastructure' of conflict are present in the selected academic works. Among all authors, the justness of in-group goals and delegitimization of the out-group dominate the text. On the other hand, examples of critical analysis of the in-group and its goals, as well as examples of the positive image of the ethnic out-groups and acknowledging their victims are almost absent. In rare cases when such themes are mentioned, it is with a function to discredit and relativize them. Hence, the case study shows how ethnonational narratives, even in works of academics from different ethnic groups, could contribute to creating and maintaining the socio-psychological infrastructure of conflict. We discuss the responsibility of social scientists, national scientific institutions and guidelines for liberating historical science from political manipulation.

Keywords: *collective memory, history, intergroup relations, dissolution of Yugoslavia, historical narratives, national academies, reconciliation*

Јован Ивановић*

Филозофски факултет, Београд

ЕТНОНАЦИОНАЛИСТИЧКИ ИСТОРИЈСКИ НАРАТИВИ У ДЕЛИМА СРПСКИХ, ХРВАТСКИХ И БОШЊАЧКИХ АКАДЕМИКА: СТУДИЈА СЛУЧАЈА

Сажетак

Распад Југославије је пример како радикална трансформација прошлости може бити уско увезана са насилним конфликтом, који је причинио огромну штету народима ових простора и чије се последице осећају и данас. Од друштвених научника, а посебно чланова престижних националних академија, очекује се да расветле покушаје политичке злоупотребе историје, али клима рата некада може да утиче да друштвена интелигенција управо допринесе (зло) употреби исте. Последично, циљ истраживања био је да испитамо какве импликације по међугрупне односе имају „нови” етнонационалистички наративи у историјским делима српских, хрватских и бошњачких чланова националних академија. У овој студији случаја, као аналитички оквир користили смо Бар-Талову теорију о социо-психолошким основама конфликта, која претпоставља специфичну организацију колективног сећања развијену током рата, а која потом омета процес помирења. Користили смо квалитативну анализу садржаја три дела која смо одабрали као репрезентативне примере за етнонационалистички наратив сваке

* Имејл адреса: jovan.ivanovic@f.bg.ac.rs

од етничких група. Резултати показују да су теме социо-психолошке „инфраструктуре конфликта” – оправданост циљева сопствене групе, позитивна слика сопствене групе, делегитимизација друге групе, виктимизација сопствене групе – присутне у анализираним академским делима. Код свих аутора посебно доминирају теме у вези са делегитимизацијом друге етничке групе и њених циљева/деловања. Са друге стране, примери критичког сагледавања сопствене групе и њених циљева, односно позитивне слике других етничких група и помињање њихових жртава скоро потпуно су одсутни. Дакле, студија случаја приказује на који начин етнонационалистички наративи у делима академика различитих етничких заједница могу допринети градњи и одржавању социо-психолошке инфраструктуре конфликта. На крају, дискутујемо о одговорности научника, националних научних институција и смерницама за ослобађање историјске науке од политичко-идентитетске манипулације.

Кључне речи: *колективно сећање, историја, међугрупни односи, распад Југославије, историјски наративи, националне академије, помирење*

УВОД

Као што је приметио историчар Џон Гилис (Gillis 1994, 5), „...сећања нису ствари *о* којима мислимо, већ ствари *са* којима мислимо”. На простору Балкана, за који се каже да „ствара више историје него што може да поднесе”¹, то је посебно дошло до изражаја током 90-тих година протеклог века, када је радикална трансформација прошлости била уско увезана са насилним конфликтом, чије последице по међугрупне односе се осећају више од 30 година после. Сходно томе, наш главни циљ је да испитамо импликације „нових” етнонационалистичких наратива

¹ Реч је о познатом цитату који се често погрешно приписује Черчилу, а заправо су у питању речи фиктивног лика које се тичу Крита (видети Marić and Jovanović 2017). Ипак, индикативно је да се цитат усталио у овдашњој општој култури.

у историјским делима српских, хрватских и бошњачких академика по међуетничке односе на простору бивше Југославије. У даљем тексту прво ћемо увести појмове колективног сећања и историјске науке, а онда размотрити како су етнонационалистички историјски наративи сменили социјалистички историјски наратив у процесу распада Југославије, да бисмо најзад размотрили нове националне наративе у стваралаштву друштвено-научне интелигенције.

Однос колективног сећања и историјске науке

На најопштијем нивоу, о колективном сећању можемо говорити као о дељеном репертоару репрезентација прошлости базираних на заједничкој групној припадности (Figueiredo, Oldenhove and Licata 2018). Попут индивидуалног сећања, колективно сећање организовано је перспективистички у смислу да почива на мање или више селективном избору, а не на постизању највеће могуће потпуности (Assmann 2011). Реагујући на критике да је колективно сећање превише неодређен појам, Алеида Асман нуди разлику између „социјалног” и „политичког” сећања – док је прво базирано на припадности групама попут породице или генерације, друго је базирано на припадности групама попут етничких и националних. За разлику од социјалног сећања, политичко сећање је изражено униформније и дуготрајније будући да је везано за друштвене институције (тзв. памћење одозго). Такође, политичко сећање наглашеније поједностављује и прилагођава прошлост сопственој перспективи тако да репрезентације буду убедљиве и афективно делотворне. Последично, историјска дешавања се у великој мери одвајају од конкретних услова њиховог настанка, те преобликују у ванвременске приповести које служе легитимитету и циљевима групе. Најзад, политичко сећање одликује губљење јасне границе између прошлости, садашњости и будућности. На пример, у ритуалу увођења младих људи у јеврејску заједницу (Бар или Бат Мицва) дете се проглашава „двојником” једне младе особе која је страдала у Холокаусту, те није могла да доживи церемонију. Потом, жртва бива примљена у живу заједницу памћења, а јеврејско дете у судбинску заједницу Холокауста (Assmann 2011). Дакле, видимо како се прошлост и садашњост могу сливати једна у другу, кроз накнадно проживљавање и укључивање савременика у историјску трауму. У нашем раду, када говоримо о колективном сећању ми ћемо пре свега имати у виду политичко сећање, с обзиром да се

бавимо последицама (зло)употребе репрезентација прошлости по међуетничке односе на простору бивше Југославије.

Алтернативан начин приступања прошлости представља историјска наука. Иако различити аутори претпостављају јачу или слабију границу између колективног сећања и историје као науке, већина се слаже да уз извесне сличности и прожимања јасна разлика постоји (Кулјић 2006). Прво, историјска наука експлицитно истиче ограничења свог сазнања будући да научно знање никада није коначно и не може бити независно од времена, али и истраживача, док је истинитост колективног сећања неупитна. Друго, историја је отворена ка сложености феномена које испитује, те узима у обзир различите перспективе и толерише вишезначност. Са друге стране, колективна сећања проистичу из једне заинтересоване и привилеговане перспективе, те редукују вишезначност. Треће, историја је осетљива на специфичне услове у којима су се прошли догађаји десили, и како су они различити од садашњице, за разлику од колективног сећања где се граница између прошлости и садашњости губи. Коначно, за историју можемо рећи да је доминантно интелектуална јер уноси методску сумњу и уочава противречности, наспрам колективног сећања које апелује на осећања, често кроз наративну и ритмичку мнемонику које су посебно погодни формати (нпр. епске песме уз гусле). Ипак, будући да историјска наука и колективно сећање јесу друштвене праксе везане за специфичан културно-историјски тренутак, границе између њих могу бити замагљене или се потпуно изгубити, што је најчешће случај са најближом прошлошћу и у периоду криза (Кулјић 2006).

Трансформација колективног сећања током распада Југославије

Распад Југославије током 90-тих година прошлог века био је пример интензивне кризе будући да није био миран процес дезинтеграције, већ га је пратио крвав рат, који је однео велики број живота, а притом причинио и огромну материјалну и психолошку штету становницима ових простора (нпр. Koulouri and Repe 2018). Ми се овде нећемо бавити констелацијом фактора која најбоље објашњава распад Југославије (видети Бакић 2011; Јовић 2001), већ ћемо се фокусирати на колективно сећање. Тачније, фокусираћемо се на транзицију социјалистичког (историјског) наратива у

етнонационалистички (историјски) наратив (Кулјић 2002, 2006; Манојловић-Пинтар 2009; Petrović 2012), приказујући како је нови наратив служио као инструмент и утемељивач новог друштвено-политичког поретка направљеног у етничком кључу.

Социјалистички наратив. Важан темељ социјалистичког наратива било је сећање на *антифашизам* у II светском рату, са истакнутим *култом Тита* као хероја и „оца” нове нације (Кулјић 2002). Сам рат опажан је као круна ослободилачких ратова, а антифашизам је био централни садржај ослободилачке културе сећања. Стога, рат је нашироко популаризован (видети Звијер 2011, за употребу партизанских филмова), са јасном диференцијацијом између негативне стране – окупатор, квинслинзи, буржоазија, монархија – и позитивне стране антифашистичког фронта на челу са Комунистичком партијом Југославије (КПЈ). Такође, виђење рата било је класно и надетничко, што је оличено у идеји „*братства и јединства*”, као још једном важном темељу социјалистичког наратива (Кулјић 2002) – нпр. о рату се говори као о народноослободилачкој борби (НОБ). Концепт братства и јединства балансирао је националну славу и одговорност југословенских народа, док је потискивао „*братоубилачке*” епизоде из минулог рата. Дакле, иако је представљао експлицитно контролисано званично сећање, социјалистички наратив имао је позитивне импликације по међуетничке односе будући да није подстицао конфликт, него утирао пут складном суживоту.

Етнонационалистички наратив. Слабљењем федерације, отпочета је и децентрализација колективног сећања, које су постепено монополизовале нове националистичке елите унутар сваке од република (Кулјић 2006). Једна од основа нових националистичких историјских наратива је *релативизација и редефиниција антифашизма* (Манојловић-Пинтар 2009; Кулјић 2002, 2006). Наиме, о комунистичком антифашизму се говори као о идеолошком инструменту који није хомогенизовао, већ цепао етничку групу. Даље, комунистички антифашизам се третира као наметнут и злочиначки, где се о процесу обрачуна државе са сарадницима окупатора говори као о обрачуну са истинским патриотама. Стога, квинслинзи и домаћи фашисти се рехабилитују као нове жртве, док се истражује терор и злочини комуниста. Истовремено, антифашизам се претвара у национални капитал, односно представља се као искључиво етнички допринос. На пример, хрватски лидер Фрањо Туђман сковао је кованицу „хрватски антифашизам”, што је повезивао са идејом хрватске државотворности. У Босни и Херцеговини

антифашизам је постао предмет међуетничких препуцавања, док се у Србији четнички покрет превреднује као одраз ексклузивно српског антифашизма (Petrović 2012). Даље, важна основа нових наратива је враћање нагласка на *религију* која је „чувала” дух етничке групе током периода социјализма, као и *монархистичку прошлост*, те се приказује континуитет религије и етничко-државне традиције (Kuljić 2002). Ако је религија чувала етничку групу, онда се социјализам опажа као страна наметнуа идеологија која је цензурисала етничку традицију, кроз шта се огледају *антикомунизам* и *анти тоталитаризам* као најопштије организационе шеме етнонационалистичких наратива. Последично, мења се сећање и на југословенску заједницу, где нови наративи усвајају виђење „нужног распада” Југославије, иако је мало ко чак и међу друштвеним научницима предвидео распад (Jović 2004; Kuljić 2006). Вишенационална Југославија опажа се као наметнута и неприродна заједница, односно као тоталитарни режим увезен споља. Сећање на Тита се мења, од оца заједничке државе, ка *ауторитарном вођи* и „*преваранту*” који је пркосио историји. Полувековни период мира на Балкану се проглашава као неисторијски, јер је силом наметнут. Другим речима, периоди међуетничке сарадње се изостављају, док се епизоде међуетничког конфликта враћају и постају централна места колективног сећања (нпр. Јасеновац, Блајбург). То омогућује грађење сећања о „*вековној мржњи*” између балканских народа и сопствене етничке групе као највеће жртве, те представљање Југославије као земље лажне етничке једнакости (Kuljić 2002).

Сагледавајући однос према социјалистичком наративу у државама наследницима, важан је рад Тање Петровић (2012) која приказује различите праксе брисања југословенског колективног сећања – нпр. за простор Југославије измишљају се нови термини попут Западни Балкан; мењају се имена улица, тргова, споменика; изостанак негативног односа према Југославији проглашава се „југоносталгијом” што се везује за неморалност, ирационалност, реакционарност и изостанак патриотизма. Иако нови историјски наративи теже да се представе као демократски, наспрам ауторитарности социјалистичког наратива, они такође остају ауторитарни (Jović 2004). Уместо да дозволе плурализам сећања, што је одлика демократских друштава, нове елите кроз етнонационалистичке наративе експлицитно намећу званичну верзију сећања и не толеришу одступање од ње у јавној сфери.

Националне академије наука и историјски ревизионизам

Бити део научне заједнице подразумева придржавање извесних стандарда при приступању феноменима попут критичности, систематичности, вишеслојности. На те стандарде су посебно осетљиви друштвени научници, чији феномени од интереса (нпр. прошлост) су углавном третирани некритички и једнострано у широј јавности, те су предмет политичке манипулације са тешким последицама попут насилних конфликта и угњетавања. Такође, управо на бази поменутих стандарда процењује се квалитет рада научника, где само они најуспешнији постају чланови престижних државних/регионалних академија наука (Hassan et al. 2015).

Реч је о институцијама које су посматране као центри научне изврсноности, са највишим епистемичким ауторитетом у друштву. Додатно, академије наука су важне институције цивилног друштва с обзиром да њихови чланови, начелно слободни од политичких и комерцијалних интереса, имају кредибилитет да информишу јавност и доносиоце одлука о проблемима и потенцијалним решењима. На међународном нивоу, академици имају веома важну улогу у тзв. научној дипломатији, где кроз научну сарадњу између држава подстичу заједничко приступање актуелним проблемима и грађење конструктивног партнерства. Са друге стране, наука је облик друштвене праксе, као што су научници део друштвених група унутар којих стварају, тако да нису потпуно имуни на искривљења која долазе из специфичне друштвено-историјске перспективе из које посматрају свој предмет истраживања. Штавише, интелигенција, као део друштвене елите, може бити важан ослонац политичким елитама у остваривању и легитимисању њихових циљева и интереса (видети Morus 2007, за ефекте јавног објављивања нацрта Меморандума САНУ из 1986. године). Најзад, националне академије наука, финансиране су од стране државе с циљем да усмере научна истраживања на важна национална питања (Hassan et al. 2015).

Распад Југославије радикалан је пример како и са којим последицама друштвено-интегративни критеријуми могу надвладати унутарнаучне у преради историје од стране стваралачке интелигенције, што нас доводи до проблема *историјског ревизионизма*. Ревизионизам не подразумева свако преиспитивање и измену слике прошлости, што је чак императив науке, већ се односи на мењање прошлости мотивисано експлицитим или имплицитним намерама правдања

ужих политичких циљева. Као илустрација, корисна је Куљићева (2002) упоредна анализа југословенских историчара хрватског порекла (Д. Биланџића) и српског порекла (Б. Петрановића), пре и после распада Југославије. Аутор приказује како су ови утицајни југословенски историчари након распада заједничке државе изразито изменили историјске интерпретације и аргументе које користе у анализи прошлости Југославије, доводећи их у склад са етнонационалистичким наративом као новим званичним колективним сећањем.

МЕТОД

Будући да су претходна истраживања детаљно испитала транзицију социјалистичког наратива у више етнонационалистичких наратива, ми смо покушали да одговоримо какве импликације по међугрупне односе имају ови „нови” наративи у историјским делима српских, хрватских и бошњачких чланова националних академија наука. Притом, циљ истраживања није био да се испита заступљеност етнонационалистичких наратива у националним академијама наука², већ студија случаја (видети Willig 2013) како и са којим импликацијама ови наративи могу да се манифестују у делима академика различитих етничких група. Стога, претражили смо националне академије наука како бисмо идентификовали да ли постоји бар један аутор по етничкој групи чије дело је: а. фокусирано на историју међуетничких односа између Срба, Хрвата и Бошњака на подручју бивше Југославије и б. репрезентативно за етнонационалистички наратив (дело је написано из перспективе сопствене етничке групе која се јасно диференцира од других етничких група и Југославије – видети изнад за детаљнији опис карактеристика). Ауторе смо претраживали према научној дисциплини у којој су радили, док смо дела претраживали према наслову и опису садржаја. Будући да је реч о студији случаја којом се детаљно анализира један или више случајева релевантних за истраживачко питање, одабрано је по једно дело за сваку од етничких група, тако да најидеалније одговара почетним критеријумима. Последице, у узорак су ушла следећа три дела: а) *„Геноцидом до*

² Заинтересован читалац може погледати Бакић 2011; Duranović 2019 за детаљнију упоредну анализу спектра тумачења прошлости међуетничких односа на подручју бивше Југославије од стране утицајних аутора у региону.

Велике Хрватске”, дело Василија Крестића (1932–) као члана Српске академије наука и уметности (САНУ)³; б) „*Етничко чишћење: Повијесни документи о једној српској идеологији*”, дело Мирка Грмека (1924–2000) и сарадника као члана Хрватске академије знаности и умјетности (ХАЗУ)⁴; в) „*Агресија на Републику Босну и Херцеговину и геноцид над Бошњацима*”, дело Смаила Чекића⁵ (1953–) као члана Бошњачке академије наука и умјетности (БАНУ)⁶.

Као аналитички метод, користили смо квалитативну анализу садржаја (видети Schreier 2012) с обзиром да узорак чини архивска грађа. Притом, у дефинисању кодова за анализу ослонили смо се на рад израелског социјалног психолога Данијела Бар-Тала (Bar-Tal 2007, 2013) о социо-психолошким основама конфликта. Реч је о аутору који је разрадио Крисбергов (Kriesberg 1993) појам „неразрешивог” (енг. *intractable*) конфликта⁷, каквим се сматра и конфликт између етничких група бивше Југославије (видети Jovanović 2020), тако да је Бар-Талов рад веома упутан као основа за анализу локалног контекста. Укратко, Бар-Тал тврди да се у стању конфликта унутар сваке од група развија сазнајно-осећајни репертоар, тј. дељена уверења, ставови, мотиви и емоције, који омогућава прилагођавање и опстанак групе у условима конфликта; али који је истовремено главни идеолошки инструмент за наставак насиља, односно главна препрека помирењу када је рат званично завршен. Овај репертоар, како временом бива институционализован и нашироко дељен, прелази у оно што аутор

³ Василије Крестић је историчар и редован члан САНУ од 1991. године, док је дело „Геноцидом до Велике Хрватске” први пут објављено 1998. године.

⁴ Мирко Грмек био је историчар и дописни члан ХАЗУ од 1966. године, док је дело „Етничко чишћење: Повијесни документи о једној српској идеологији” први пут објављено 1993. године на хрватском и француском језику. Важно је напоменути да је аутор највећи део своје научне каријере провео у Француској, где је међународну признатост стекао као историчар медицине.

⁵ Смаил Чекић је историчар и редован члан БАНУ од њеног званичног оснивања 2011. године, док је дело „Агресија на Републику Босну и Херцеговину и геноцид над Бошњацима” први пут објављено 2004. године. Треба нагласити да је дело сличног назива „Агресија на Босну и геноцид над Бошњацима, 1991–1993” објављено 1994. године. У нашем раду, користимо издање из 2011. године.

⁶ БАНУ не треба мешати са Академијом наука и уметности Босне и Херцеговине (АНУБиХ) која постоји још од 1951. године. Одабрали смо аутора и дело из БАНУ, будући да су сасвим одговарали критеријумима које смо у почетку поставили.

⁷ Конфликт је неразрешив ако: 1) траје барем једну генерацију; 2) стране опажају сопствене циљеве као непомирљиве; 3) стране имају интерес да конфликт траје; 4) насилан је; 5) опажа се као ситуација нултог збира; 6) контрадикторни циљеви се шире са оних иницијалних и супротстављају две стране по што већем броју питања; 7) константна преокупираност друштва и његових чланова конфликтом (Bar-Tal 1998).

назива „социо-психолошка инфраструктура конфликта” (СПИК) која постаје важан садржај социјалног идентитета чланова групе, те функционише попут призме кроз коју они прикупљају информације, интерпретирају нова искуства и доносе одлуке. СПИК чине три међузависна елемента: *колективно сећање, етос конфликта и колективна емоционална оријентација*. У нашем раду, ми ћемо се фокусирати само на колективно сећање чија је функција да кроз кохерентан и смислен наратив представи историју конфликта члановима групе.

Колективна сећања као део СПИК-а организована су око четири главне теме које смо користили као кодове у анализи радова: 1) *Оправданост циљева сопствене групе* – циљеви и начини постизања циљева сопствене групе у прошлости се оправдавају и проглашавају за егзистенцијалне, док се они друге групе одбацују и критикују (нпр. у вези са почетком и развојем конфликта); 2) *Делегитимизација друге групе* – нагласак је на сећањима која приказују групу са којом постоји сукоб као веома негативну и нехуману, укључујући њихове карактеристике, намере и дела; 3) *Позитивна слика сопствене групе* – истичу се само сећања у којима до изражаја долазе пренаглашене позитивне карактеристике, намере или понашања сопствене групе; 4) *Виктимизација сопствене групе* – сопствена група се приказује као историјска жртва противничке групе, а често и других група на неки начин повезаних са њом, са нагласком на јаке и претеране описе пракси убијања, угњетавања, прогона, уништавања и сл.

Дакле, наш циљ биће да спроведемо анализу садржаја изабраних дела академика, како бисмо утврдили колико су описане теме присутне као организациона основа њихових историјских гледишта. Како не можемо приказати све делове текста који одговарају наведеним темама услед просторног ограничења, задржаћемо се само на оним најрепрезентативнијим.

РЕЗУЛТАТИ

Оправданост циљева сопствене групе

У сва три рада, оправдавање циљева и деловања сопствене етничке групе је нераздвојиво повезано са одбацивањем циљева и деловања друге етничке групе. Штавише, ова тема била је међу најзаступљенијим у свим анализираним радовима, што може бити последица чињенице да је реч о академским делима која пре свега

имају за циљ да епистемички легитимишу исправност наратива сопствене групе у директном поређењу са наративима других група. На пример, ако се фокусирамо само на делове радова који се тичу конфликта који је разорио Југославију, удео сопствене групе се негира, док се удео друге групе пренаглашава:

„...циљ рата није био, како се јавно говорило, угушивање тзв. србо-четничке побуне, већ стварање давно сањање етнички чисте државе“ [...] исход војних операција, познатих под називом „Бљесак“ и „Олуја“, после који је Хрватска темељно очишћена, недвосмислено показује циљ с којим је Хрватска, не бирајући средства, одлучила да разбије Југославију [...] Хрватска политика, у односу на Србе, у свему је остала каква је била у време праваша, франко-фуртимаша и усташа. Она је задојена мржњом коју мало ко обуздава...” (Крестић 1998, 87–88).

Сличан пример ове теме у вези са распадом Југославије можемо наћи и код хрватског академика:

„српски повјесници признају само тешкога срца да идеологија етничког чишћења на Балкану не датира од другог свјетског рата, него од почетка распадања Турског царства у XIX стољећу. Предсједник Добрица Ћосић зна то боље од икога. Он није „прилагодио“ учење које су нацисти и фашисти унијели у ту земљу; он га је црпио из извора, из предаје која сеже до ослободилачких ратова прошлога стољећа и која се обогатила искуством балканских ратова и првог свјетског рата. Ратови у којима је основана Србија једини су прави извор; данашње агресије њихов су континуирани наставак, а други свјетски рат био им је само изговор” (Grmek et al. 1993, 10).

Видимо како се етничко чишћење приказује као искључива пракса српског политичког деловања кроз историју, у чему се налази и узрочник актуелног рата, док се било каква веза са Другим светским ратом експлицитно искључује. О улози хрватске етничке групе у развоју конфликта се не говори, осим на начин који сугерише потпуно одбрамбену и реактивну улогу:

„без реагирања Хрвата, који су се у последњи час наоружали више но што су предвидјели српски стратези, и без очајничког отпора Муслимана ствари би се по свој прилици развиле као што је предвиђао план РАМ познат од листопада 1991” (Grmek et al. 1993, 200).

Најзад, и у делу бошњачког академика видљив је контраст између одбацивања циљева других група и оправдавања циљева сопствене групе када се говори о ратовима деведесетих:

„таква фашистичка идеологија, политика и пракса геноцидног карактера је имала за циљ – формирање великосрпске и великохрватске државе на рачун самосталне и суверене, историјски трајне и јасно дефиниране државе Босне и Херцеговине. Циљ тих идеологија, политика и праксе био је освајачки рат за територије, за ‘животни простор’, за отимање туђе - босанско-херцеговачке земље” (Ћекић 2011, 18).

Чак, видимо како се у оправдавању „државног пројекта” сопствене групе праве синтагме које спајају противречне појмове попут „историјски“ и „трајан“, што представља форму парадокса познатог као оксиморон. У свим анализираним радовима, не постоји ниједан пример проблематизовања циљева и деловања сопствене групе, што је посебно индикативно јер би истицање чак и једног контра-аргумента на рачун сопственог народа угрозило кохерентност и моралну исправност (етнонационалистичког) наратива.

Делигитимизације друге групе

Заједно са претходном темом, делегитимизација других етничких група је најзаступљенија тема у анализираним делима. Дакле, осим што је требало епистемички засновати исправност понашања сопствене групе, требало је показати да неморалност деловања других група проистиче из неких унутрашњих и непроменљивих карактеристика које се онда генерализују на све чланове групе. На пример, у делу српског академика то се чини кроз разноврсне патологије менталитета:

„...реч је о једном комплексу који је захватио чак и добронамерне и на споразум са Србима спремне хрватске политичаре. Реч је о комплексу којим су били притиснути грађанско-политички, а нарочито малограђански кругови међу Хрватима због тога што су Срби, после 1878. године, стекли две самосталне државе, а Хрвати, уверени да су на вишем степену културе и цивилизације, амбициозни да створе велику Хрватску, да преузму кормило ослобођења и уједињења, имали су државу више на папиру него у стварности [...] сваки успех Срба доживљавали су као свој пораз а сваки њихов пораз као своју победу. То што су Срби имали две

државе а Хрвати ниједну учинило их је не само искомлексираним већ и завидним, али и агресивним [...] тај страх, који је имао одбрамбени карактер, рађао је агресију која је водила геноциду над Србима у Хрватској” (Крестић 1998, 92–97).

Важно је приметити да се поменути „комплекс” приписује чак и „добронамерним” члановима друге групе. У случају дела хрватског академика, негативне одлике српског народа су происход његовог „духовног склопа”:

„Можда из потребе под Турским царством, а касније из навике заносно уздизање силовитости и култ силе ишли су у Србији укорак са склоношћу према завјереничком деловању и према тероризму. То је тако особито пошто су стекли независност и остварили великосрпске пројекте на почетку XX стољећа. То се потврђује у начинима пријеноса власти, у династичким или унутардинастичким борбама, у јавном животу, на највишој државној разини. Ријеч је о значајки српске политичке повијести, за разлику од онога што се збивало у политичком животу других Јужних Славена, сусједних народа, навластито оних који су били саставни дио Аустро-Угарске. Прибјегавање завјери и тајним организацијама, употреба политичког терора против актуелних влада или пак од влада као средства за освајања, очување или јачање власти – све то дубоко је усађено у одређеном духовном склопу” (Grmek et al. 1993, 62).

У делу бошњачког академика, фашизам се третира као интегрални део културе српске етничке групе:

„основ српског фашизма је у сржи (велико)српске (агресивне) националне културе, која у бити свог мита, који је дио српске историјске свијести, садржи лаж, огромну количину мржње и насиља, перманентну намјеру за (из)вршење геноцида, а та ‘култура’ лажи, мржње, убијања и пљачке се његује унутар породичне и племенске традиције, кроз мит о Косову и Његошев ‘Горски вијенац’, по којој је истребљење муслимана свети и херојски чин, чиме је геноцид, нажалост, дио породичне традиције” (Ћекић 2011, 15).

Дакле, видимо како се гради културни, па чак психолошки континуитет неморалности других етничких група. Са друге стране, негативни примери сопствене групе скоро потпуно изостају, а ретки примери се релативизују и/или везују за друге етничке групе, попут примера из дела хрватског академика у вези са НДХ (Независна Држава Хрватска):

„али владавина Анте Павелића била је само власт што су је Хрватима стварно наметнули њемачки и талијански окупатори у оквиру процеса колаборације који није поштедио готово ниједне земље континенталне Еуропе. Разлика између једног Павелића и једног Недића у Србији бијаше у правним формама, а не у свакодневној стварности тих земаља лишених слободе демократског изражавања. Исто се тако прибјегло геноциду над Жидовима у хрватској као и у српској земљи, уосталом темељитије у другој но у првој” (Grmek et al. 1993, 8).

Виктимизација сопствене групе

Тема о позицији жртве сопственог народа била је најзаступљенија у делу бошњачког академика, а најмање заступљена у делу хрватског академика. Ипак, оно што је заједничко, пре свега у делима српског и бошњачког академика, је да се позиција жртве не сагледава у контексту појединачног историјског догађаја, већ се представља као трајна одлика групе. На пример, у случају дела српског академика Срби се представљају као вишевековна жртва Хрвата:

„они [Срби] су се нашли на удару екстремних и ексклузивних Хрвата који су се регрутовали из различитих друштвених слојева. Ти удари, са мањим или већим прекидима, зависно од околности, трају више стотина година, све до наших дана, а изводе се увек са истим циљем: на темељу државног и историјског права Хрватске створити етнички чисту и велику, верски – католички – јединствену хрватску државу” (Крестић 1998, 147).

Сличан континуитет виктимизације присутан је и у делу бошњачког академика:

„над муслиманима у Србији, на Косову, Македонији, Црној Гори, Санџаку и Босни и Херцеговини је, у складу са великосрпском идеологијом, политиком и праксом српског великодржавног пројекта у више ратова (из)вршен геноцид и други облици злочина против човјечности и међународног права. Геноцид над муслиманима на Балкану, посебно Бошњацима у Босни и Херцеговини је резултат колективне српске фашистичке идеологије и политике и геноцидне злочиначке праксе истребљења муслимана” (Џекић 2011, 15).

Са друге стране, у делу хрватског академика има значајно мање примера виктимизације сопствене групе, попут овог који се везује за ратове деведесетих и комбинује са темом проблематизовања циљева и деловања српске етничке групе:

„страхоте што их доживљава муслиманско и хрватско пучанство Босне и Херцеговине и Хрватске свједоче да у говорима [српских политичких личности] о којима овде извјештавамо није реч о стилским вјежбама, већ кратко и јасно о плановима и програмима, о подстрецима и смјерницама. Њихови учинци – чак се може утврдити: њихови циљеви – јесу етничко чишћење и геноцид” (Grmek et al. 1993, 201).

Такође, овде опажамо да се у категорију жртве укључује и друга етничка група (Бошњаци), што би био позитиван пример комплекснијег сагледавања прошлости. Ипак, не можемо у потпуности да искључимо да је то у функцији појачавања ефекта виктимизације сопствене групе и сугерисања непристрасности⁸. Осим овог случаја, признавање жртава ривалских група је изузетно ретко, један такав изузетак је следећи део из рада бошњачког академика:

„... један број Бошњака је у току одбране Републике Босне и Херцеговине од агресије и биолошког истребљења, извршио одређене ратне злочине над Србима и Хрватима, а што обавезује институције система власти да и те злочине морају процесуирати. Против једног броја таквих појединаца су још у току агресије и геноцида предузете енергичне мјере кривичног гоњења” (Čekić 2011, 24).

Иако наизглед ово јесте пример критичког сагледавања прошлости, јер се разматрају и злочини сопствене групе над другим етничким групама, ти злочини приказују се искључиво као одбрамбени и дело изолованих појединаца. На тај начин, чува се морална исправност групе и кохерентност једнодимензионалног приказа прошлости.

⁸ На пример, Грмек је за разлику од осталих академика живео и стварао у Француској, те је био осетљивији на виђење конфликта деведесетих у (западноевропској) међународној заједници, где је препозната позиција жртве Бошњака. Такође, аутор игнорише отворен конфликт између бошњачке и хрватске етничке групе у Босни који је започео крајем 1992. године.

Позитивна слика сопствене групе

Ако се гледају сва три анализирана рада, тема која се тиче позитивне слике сопственог народа је најређа. То може бити последица примарног усмерења аутора да се дискредитују и прикажу као морално проблематичне друге групе, јер је највећи део текста посвећен управо њима. Са друге стране, сопствена група приказује се као пасивна и морално исправна, што чак у неким деловима текста прелази у наивност. Такав пример у делу српског академика видљив је у следећем пасусу:

„занети идејом југословенства, искрени и лаковерни поборници братства и јединства, они [Срби] су у свему каснили, истину откривали са запрепашћењем и детињастом збуњеношћу питали се зашто их Хрвати мрзе и из којих разлога им наносе зла” (Крестић 1998, 128).

Као у огледалу је пример из дела хрватског академика, само што су овог пута Хрвати „занети” пансловенством и злоупотребљени од стране Срба:

„мисао јединства Јужних Славена није била страна већини хрватских интелектуалаца у раздобљу романтизма, али су они експанзионистичкој идеологији Вукова српства супростављали транснационалну замисао илиризма [...] Људевит Гај (1803–1872) и остали покретачи илирског покрета дали су се злоупотреби од Караџића јер нису схватили да се иза политике српско-хрватског пријатељства заправо крије замисао Велике Србије” (Grmek et al. 1993, 27).

Ни дело бошњачког академика не пропушта да нагласи недвосмислену и трансисторијску моралну исправност сопственог народа:

„...од посебне је важности нужно указати на чињеницу да Бошњаци, како је историја показала, нису имали нити имају планове о истребљењу других народâ, нити су имали нити имају властиту фашистичку идеологију, нити властиту фашистички покрет, што је значајна цивилизацијска тековина коју баштини тај народ. Наведена чињеница је битна у историји бошњачког народа, његовој егзистенцији, одржавању и развоју на овим просторима, због чега на то требају бити поносни, као и чињеницу да се бошњачка интелектуална елита (духовна и свјетовна), предвођена Исламском заједницом, у најтежим условима фашистичке

окупације у лето 1941., супротставила усташком геноциду над Србима, Јеврејима и Ромима. Биле су то познате муслиманске резолуције које су представљале јединствену појаву у Другом свјетском рату” (Секић 2011, 16).

Позитивни примери у вези са другим народима скоро потпуно изостају, а ретки примери попут помињања хрватско-српске коалиције са почетка 20. века у делу српског академика, приказани су у контексту компетитивности и оправданости интереса сопствене групе у поређењу са другом групом – „националполитичке концепције Срба о решењу јужнословенског питања почеле су да надјачавају дотада важеће концепције Хрвата” (Крестић 1998, 119).

ДИСКУСИЈА

У истраживању смо анализирали три дела историчара српске, хрватске и бошњачке академије наука и уметности као добре примере нових етнонационалистичких наратива. На основу анализе, увиђамо да четири начина представљања прошлости типична за колективно сећање као део „идеологије конфликта” (Bar-Tal 2007) доминантно организују историјска гледишта у одабраним делима. Другим речима, видимо како се у свим текстовима кроз различите историјске периоде доследно оправдавају циљеви и деловања сопствене етничке групе, док се циљеви и деловања суседних група изразито критикују, а целе групе отворено дехуманизују кроз дискурс менталне поремећености и културне заосталости. Повезано са тим, гради се слика сопственог народа искључиво као пасивне историјске жртве којег је коштала његова морална супериорност. Са друге стране, делови текста који проблематизују поступање сопствене групе, односно препознају позитивне примере у вези са другим народима и помињу њихове жртве, скоро потпуно су одсутни. Чак, у ретким случајевима када се помињу, то је са функцијом дискредитовања и релативизације. Последице, видимо како је у анализираним делима дошло до губљења границе између историје као науке и колективног сећања. Очекивало би се да историчари академици, као најуспешнији друштвени научници једне заједнице, пруже вишеслојна и критичка објашњења прошлости и њене злоупотребе, те допринесу прављењу базе за алтернативна решења и компромисе који снижавају међуетничке тензије. Насупрот томе, видимо да су анализирана дела академика заједно са другим каналима друштвене комуникације

попут масовних медија (Thompson 1995) и историјских уџбеника (Ivanović et al. 2020; Pavasović Trošt 2018) допринела стварању и одржавању социо-психолошке инфраструктуре конфликта (Bar-Tal 2007) унутар етничких група бивше Југославије. Иако данас нема отвореног конфликта, институционализовани етнонационалистички историјски наративи су препрека процесу помирења, те самим тим и потенцијално средство нових сукобљавања у будућности.

Када је реч о ограничењима студије, треба истаћи да БАНУ није званична државна академија попут САНУ и ХАЗУ, а самим тим има мањи утицај у друштву⁹. Стога, будуће студије требало би да анализирају и дела чланова Академије наука и уметности Босне и Херцеговине. Ова академија јесте званична државна, али није уже везана за једну етничку групу, јер је БиХ израженије мултиетничка држава у односу на Србију и Хрватску са јасном етничком већином. Такође, у БиХ постоје још и Интернационална академија наука и умјетности у Босни и Херцеговини, као и Босанска академија наука и умјетности „Кулин бан”, што додатно сугерише специфичност проблема и неопходност будућих истраживања. Још једно ограничење потиче из чињенице да је реч о студији случаја по једног дела из сваке од етничких група, те се закључци не могу генерализовати на сва дела која су индикативна за етнонационалистичке наративе унутар разматраних етничких заједница, нити се могу генерализовати као доминантан наратив унутар националних академија наука. Такве закључке могу проверити будуће студије на основу анализа садржаја које би имале репрезентативне узорке радова.

Практичне импликације

Поставља се питање шта би била алтернативна етнонационалистичким историјским наративима, односно како ослободити историјску науку конфликтног потенцијала и очигледне политичко-идентитетске манипулације? Један начин огледа се у ономе што Куљић (2006) назива „критичка историја”. Ако етнонационалистичке наративе одликује асиметрична процена, телеолошки континуитет и централизована перспектива, критичко-историјске би истим редоследом одликовала *нормативна једнакост, визија развоја која наглашава контингентност и дисконтинуитет, као и вишеперспективност*. На пример, уместо слике прошлости

⁹ Ипак, судећи по државном буџету статус БАНУ и АНУБиХ је једнак (видети Клић 2023).

која истиче етничко јединство и установљавање „нултог часа” као аутентичног почетка, критичко-историјски приступ би подразумевао истраживање прекретничких догађаја и процеса која су подстицали неконфликтно суочавање са другим етничким групама.

Даље, задатак критичке историје био би *проблематизовање славне и непогрешиве прошлости етничке групе*. То би се могло остварити кроз укључивање садржаја којима се признаје одговорност сопствене групе у рату 90-тих, осветљавање злочина почињених у име ослобођења сопственог народа, приказивање других етничких група у позитивнијем светлу и истицање периода мирног међуетничког суживота. Такође, *појмове „злочинци” и „жртве”, односно „кривинедужни” треба преиспитати и поступно потиснути* будући да су ове афективне категорије основа за успостављање група као бинарних опозиција, те и извор непресушног реваншизма. Са друге стране, *тамне стране прошлости сопствене етничке групе треба увести у историјске наративе*, али не као периферне догађаје и процесе, већ као део оних сржних. Тек када се постигне амбиваленција и комплексност у виђењу сопствене групе, може доћи до узајамног признавања других група као равноправних, што је важан услов за губљење фаталистичког карактера историје, отварање ка алтернативним виђењима и мирољубивије тумачење прошлости.

Још један задатак критичке историје је *демистификација наративне форме* као основе за организовање историјских гледишта. Наративи обликују прошлост на кохерентан и смислен начин са јасном дихотомијом између доброг и лошег што их чини лако политички употребљивим, на супрот критичко-историјске слике прошлости која је сложена и често противречна. На пример, уместо нетеоријских наратива о „гушењу хрватства од Пашића до Милошевића” или „затирања српства од Турака до Тита” (Кулјић 2006), треба увести сложеније разумевање историјских процеса средњег и дугог трајања попут „супротстављање националних идеологија и визија југословенства” или „институционализовање националног питања у облику социјалистичке етнофедерације” (видети: Бакић 2011).

Следећи задатак критичке историје који помиње Куљић (2006) је *развијање саморефлективности и историјске емпатије* код историчара. Другим речима, критичко промишљање властитог историјског гледишта и начина тумачење, односно сагледавање

проблема прошлости из перспективе Другога. Најзад, критичка историја негује *упоредни приступ* који разоткрива и превазилази мит о посебности и неупоредивости сопствене етничке групе, као сржни идејни оквир етнонационалистичких наратива.

Наравно, промена ових наратива није нимало лак процес будући да су они кроз инструментализацију, рат и институционализацију унутар нових држава постали важан садржај етничких идентитета и идеолошка основа разноврсних политичких групација. Последишно, развијени су друштвени механизми који штите консензус око доминантних наратива и (не)формално санкционишу било какво одступање од њих, док нове генерације одрастају уз етнонационалистичке наративе као јединој реалности међуетничких односа (видети Bar-Tal 2000). Када су извесна сећања блокирана и недодирљива, треба указати и на улогу уметности која преко имагинарног дозвољава игру са алтернативама и омогућава да се изрази оно што „не сме” бити изговорено – нпр. уметнички и аутобиографски радови који су се бавили ћутањем о ефектима националсоцијализма у немачким породицама (Assmann 2011). Дакле, чланове националних академија наука и уметности, а и друштвене научнике ових простора уопште, чека напоран посао уколико желе да демистификују етнонационалистички наратив и у први план доведу критичко-историјско виђење прошлости, које ће осим израженије научне утемељености имати и повољније импликације по будућност међугрупних односа.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Бакић, Јово. 2011. *Југославија: разарање и његови тумачи*. Београд: Службени гласник.
- Крестић, Василије. 1998. *Геноцидом до Велике Хрватске*. Београд, Нови Сад: Матица српска и Архив Србије.
- Манојловић-Пинтар, Олга. 2009. „О ревизијама, дијалозима и култури сећања.” *Токови историје* 1–2: 207–213.
- Assmann, Aleida. 2011. *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX Vek.
- Bar-Tal, Daniel. 1998. “Societal beliefs in times of intractable conflict: The Israeli case.” *International Journal of Conflict Management* 9 (1): 22–50. doi: 10.1108/eb022803

- Bar-Tal, Daniel. 2000. "From intractable conflict through conflict resolution to reconciliation: Psychological analysis." *Political Psychology* 21 (2): 351–365. doi: 10.1111/0162-895X.00192
- Bar-Tal, Daniel. 2007. "Sociopsychological foundations of intractable conflicts." *American Behavioral Scientist* 50 (11): 1430–1453. doi: 10.1177/0002764207302462
- Bar-Tal, Daniel. 2013. *Intractable conflicts: Socio-psychological foundations and dynamics*. New York: Cambridge University Press.
- Čekić, Smail. 2011. *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Duranović, Amir (ed.) 2019. *Ogledi o historiografiji i nacionalizmu u Jugoistočnoj Evropi*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju.
- Figueiredo, Ana. Borja Martinovic, Jonas Rees and Laurent Licata. 2017. "Collective memories and present-day intergroup relations: Introduction to the special thematic section." *Journal of Social and Political Psychology* 5 (2): 694–706. doi: 10.5964/jspp.v5i2.895
- Gillis, John R. (ed). 1994. *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Grmek, Mirko D. Marc Gjidara and Neven Šimac. 1993. *Etničko čišćenje: povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*. Zagreb: Globus.
- Hassan, Mohamed. Volker ter Meulen, Peter F. McGrath and Robin Fears. 2015. "Academies of science as key instruments of science diplomacy." *Science and Diplomacy* 4 (1).
- Ivanović, Jovan. Isidora Popović, Dragana Miletić and Iris Žeželj. "The Socio-Psychological 'Infrastructure' of Conflict in Croatian, Bosniak and Serbian History Textbooks-Comparing 1996 to 2017". In *Proceedings of the XXVI Empirical Studies in Psychology*, eds. Marina Videnović, Ivana Stepanović Ilić, Nataša Simić and Milana Rajić, 120–123. Belgrade: Faculty of Philosophy, University of Belgrade
- Klix. 2023. "Kad akademici utihnu: Kako je ANUBiH mogla dobiti isto novca kao i novokomponovane BANU i HAZU". *Klix.ba*. Последњи приступ: 01.02.2023. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/kad-akademici-utihnu-kako-je-anubih-mogla-dobiti-isto-novca-kao-i-novokomponovane-banu-i-hazu/230127064>

- Koulouri, Christina and Božo Repe. (eds.) 2018. *Teaching Contemporary Southeast European History: Source Books for History Teachers* (Volume 2). Thessaloniki: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe.
- Kriesberg, Louis. 1993. "Intractable conflicts." *Peace Review* 5 (4): 417–421. doi: 10.1080/10402659308425753
- Kuljić, Todor. 2002. *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.
- Jovanović, Rodoljub. 2020. "Intercultural Education in Post-Conflict Societies: Historical Narratives of the Breakup of Yugoslavia in Serbian High School History Textbooks." In *Intercultural Education: Critical Perspectives, Pedagogical Challenges, and Promising Practices*, eds. Cinzia Pica-Smith, Carmen N. Veloria and Rina Manuela Contini, 183–215. Hauppauge, NY: Nova Science Publishers, Inc
- Jović, Dejan. 2001. "The disintegration of Yugoslavia: A critical review of explanatory approaches." *European journal of social theory* 4 (1): 101–120. doi: 10.1177/13684310122225037
- Jović, Dejan. 2004. "'Official memories' in post-authoritarianism: an analytical framework." *Journal of Southern Europe and the Balkans* 6 (2): 97–108. doi: 10.1080/1461319042000242001
- Marić, Dea and Rodoljub Jovanović. 2017. *Teachers on teaching: How practitioners see the current state and future developments in history education across the Western Balkans*. Hague, The Netherlands: EuroClio.
- Morus, Christina. 2007. "The SANU Memorandum: Intellectual Authority and the Constitution of an Exclusive Serbian 'People'." *Communication and Critical/Cultural Studies* 4 (2): 141–165. doi: 10.1080/14791420701296513
- Pavasović Trošt, Tamara. 2018. "Ruptures and continuities in nationhood narratives: Reconstructing the nation through history textbooks in Serbia and Croatia." *Nations and Nationalism* 24 (3): 716–740. doi: 10.1111/nana.12433

Petrović, Tanja. 2012. *Yuropa: jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*. Beograd: Fabrika knjiga.

Schreier, Margrit. 2012. *Qualitative content analysis in practice*. Sage.

Thompson, Mark. 1995. *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*. Beograd: Medija centar.

Willig, Karla. 2013. *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*. Beograd: Clio.